

جایگاه مسجد و کانون های فرهنگی در تمدن اسلامی

پرستو دولابی^۴

چکیده

مسجد اگرچه در اصل برای عبادت ساخته شده و سجده گاه مسلمانان برای خضوع و فروتنی به صورت انفرادی یا جماعت در برابر ذات اقدس اله به حساب می آید ولی نگرش اسلام به مسجد تنها نگرش به جایگاهی برای عبادت و اقامه نماز جماعت نیست بلکه مسجد در اسلام از زمان پیامبر همواره به عنوان یک پایگاه دینی و در برخی زمانها به عنوان پایگاه حکومت، نقش آفرین بوده است. مسجد مهم ترین پایگاه عقیدتی، فکری و معنوی اسلامی و پیوسته کانون هدایت و مبارزه علیه کفر و الحاد و ملجأ و مأمن دلباختگان حق و فضیلت بوده است. مسجد که نخستین نهاد عینی تمدن اسلامی محسوب می شود از همان بدو تاسیس علاوه بر این که پایگاه دینی و معبد مسلمین به شمار می رفت، نخستین کانون فعالیتهای سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی مسلمین نیز بود و پایه های اساسی حکومت اسلامی در زمان پیامبر اکرم در این مکان استوار شد چرا که مقرر حاکمیت پیامبر در آن قرار داشت و بعدها نیز اصول و مبانی دین اسلام از همین نهاد مقدس به مردم عرضه می شد. هدف اصلی این پژوهش بررسی جایگاه مسجد و کانون های فرهنگی در تمدن اسلامی می باشد. مقاله حاضر درصدد است با معرفی برخی از کتابخانه ها، جایگاه مسجد و کانون های فرهنگی در تمدن اسلامی را تشریح و تحلیل کند.

کلید واژه ها: جایگاه مسجد، کانون های سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی، تمدن اسلامی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه:

پیامبر صلی الله علیه و آله - از مسجد به عنوان کانونی برای تعلیم و تربیت و هدایت امور اسلام بهره می بردند و مسجد مرکز حکومت و نیز مرجع فکری و محل بحث و تبادل اندیشه بوده است با این تفاسیر می توان گفت که مسجد در احیای نقش ارزنده ای دارد. مسجد این خانه خدا در روی زمین، نهادی است که به امر الهی و به دست مبارک پیامبر بزرگوار اسلام در نخستین روزهای تاسیس حکومت اسلامی، در مدینه بنیان نهاده شد و از همان آغاز همچون دین مبین اسلام، جامع و همه جانبه بود.

بدین ترتیب مسجد که خود یک نهاد تمدن اسلامی بود به زودی، به عنصر مادی و عینی در کنار عنصر فرهنگی اسلام تبدیل شد و در تمدن سازی دخیل گشت و به تدریج با توسعه گسترده تمدن اسلامی جای خود را به عنوان نماد اسلام در سراسر بلاد اسلامی باز کرد به طوری که هر کجا و در هر شهر و قریه ای که مسجدی وجود داشت، آن منطقه جزء قلمرو فکری و فرهنگی و البته گاه سیاسی اسلام شمرده می شد. مساجد با کارکردهای متعددی که داشت، آن چنان در درون جامعه اسلامی نهادینه شد. مومنان آن را بر خانه های خویش ترجیح می دادند، در واقع ویژگی اصلی مسجد این بود که هم چون اسلام با همه شوون زندگی مردم سر و کار داشت و البته به همه آنها جهت الهی و دینی می داد و این با روح اسلامی نیز سازگار بود چرا که اسلام جوهره همه فعالیت های مسلمین در جامعه اسلامی را عبودیت می دانست. (فاضلی، ۱۳۸۷: ۱۰۲)

این نهاد مقدس نیز همانند سایر نهادهای تمدن اسلامی و همچون خود تمدن اسلامی فراز و فرودهای فراوانی را طی کرد تا به زمان حال رسید، روزگاری در دوران صدر اسلام، مسجد قلب تپنده امت و جامعه اسلامی و مقر حاکمیت و حضور بزرگترین فرستاده الهی (ص) و مرکز بی بدیل همه فعالیتها و امور جاری مردم بود، و مردم همه جهت گیری های خود را از آن اخذ می نمودند، پس از ارتحال نبی اکرم (ص) در دوران خلفای راشدین نیز اوضاع تا حدود زیادی به همین منوال بود، اما با به قدرت رسیدن بنی امیه، و حاکمیت آنها بر جهان اسلام توأم با انحرافات و بدعتهای فراوانی که در همه ابعاد اسلام اتفاق افتاد، تحولات فراوان نیز در کارکردهای مسجد آغاز گشت و این تحولات منفی به تدریج ادامه یافت تا جایی که در دوران حاکمیت بنی عباس و بعد از آن مرکز جامعه به حاشیه رانده شد و اهم کارکردهای خود را از دست داد و دیگر نه پایگاه حاکم بود نه پایگاه حضور مردم، این وضعیت تا دوران حال ادامه یافت و تلاشهای پراکنده و مقطعی برای احیای موقعیت آن نیز ثمری نداشت و اکنون ما وارث این روند تاریخی هستیم .

اما امروز شرایط متفاوت است و ما اگر بخواهیم نمی توانیم نسبت به شرایط مساعد جامعه بی اعتنا باشیم، امروز در قسمتی از جهان اسلامی انقلابی به پیروزی رسیده است که کانون جوشش آن، مساجد بوده و حکمتی بر سر کار آمده است؟ داعیه دار پایه گذاری نظامی مبنی بر احکام اسلام ناب است و الگوی این حکومت، نظام حاکمیت پیامبر (ص) در مدینه النبی است و کدام نهاد در مدینه النبی مهم تر از مسجد و کدام مکان مرکزی تر و راهبردی تر از مسجد بود؟

مگر می شود داعیه تاسیس حکومت اسلامی داشت و به بازگرداندن وضعیت مساجد به حال مساجد صدر اسلام نیاندیشید؟

بیان مساله

وجود مساجد در گوشه و کنار روستاها و شهرها، به عنوان بهترین پایگاه و محل تجمع مومنین محسوب می شود بویژه در ایامی مانند ماه مبارک رمضان و ماه محرم به عنوان روزهای خاص و مقدس عبادی، افرادی بیشتری رابه پای منابر می کشاند. در واقع مسجد درهیچ دوره تاریخی از صدر اسلام، صرفاً "به عنوان مکانی مقدس برای عبادت محسوب نمی شده است بلکه همواره مهمترین رسانه در امر تبلیغ و انتقال پیام دین بوده است و به واسطه ویژگی های خاص خود تأثیر مهمی در امر تبلیغ ایفا نموده است. به طوری بسیاری از جنبش ها و حرکت های انقلابی چند سده اخیر از این اماکن و در این ایام مقدس صورت پذیرفته است. (ولایتی، ۱۳۸۱: ۱)

اگر چه مساجد معمولاً در اولین نگاه به عنوان مکانهای مقدس و کانونهای عبادت و انجام اعمال و مراسم مذهبی در نظر گرفته می شوند، اما از کارکردهای مهم آموزشی و فرهنگی آن در طول تاریخ نمیتوان چشم پوشی نمود. کارکردهایی که در دوران معاصر نیز به قوت خود باقی اند. در واقع تا قبل از تشکیل مدارس به طور رسمی، مساجد نقش تعیین کننده ای در پیشرفت علمی و آموزشی بلاد اسلامی به عهده داشته اند چرا که محتوای علمی که در دوران ابتدایی ظهور اسلام نشر داده می شد در ارتباط با مسائل مذهبی و دینی و معارف مرتبط با قرآن بوده است بر طبق منابع و متون تاریخی، نخستین مراکز تعلیم و تربیت در اسلام، مسجد و محور این آموزش و پرورش قرآن کریم بوده است یعنی حفظ و درک مطالب قرآن نقطه شروع بود و پس از فراگیری و مطالعه اخبار و احادیث نبوی (ص) مطرح گردید. به نوشته استاد جلال الدین همایی: «در ابتدای حوزة ها و حلقه های درس در مساجد تشکیل می شد، احیاناً "مجالس مناظره نیز در همان مساجد بود که پاره ای از آنها کتابخانه های عظیم نیز داشتند» (همایی ۱۳۶۳: ۳)

در این بین اسلام از میان ادیان فراوان، از پویایی خاصی در ادوار مختلف تاریخی برخوردار بوده است و در سراسر دنیا پیروان بی شماری را به سمت خود کشانده است. در حقیقت، اسلام به عنوان یک دین، تمدن ساز است؛ دین توسعه سیاسی و اقتصادی و فرهنگی است. پیامبر اکرم (ص) در کمتر از سه دهه موفق به دولت سازی و ملت سازی شد آن هم در میان قبایل از هم گسیخته و پر از عناد و جهالت عصر جاهلیت. از بعد نظری نیز اسلام آیینی است که تنها به زندگی فردی و اخروی توجه ندارد یکی از شواهد تاریخی مربوط به دوران پس از پیامبر در مورد حضور مؤثر مساجد در شکل دهی به تمدن و فرهنگ اسلامی، از سوی دیگر، بیانگر این حقیقت است که در دوران معاصر نیز می توان عوامل اجتماعی و فرهنگی منطبق با شرایط جدید را در ارتباط با نقش مؤثر مسجد در جامعه جستجو نمود و امیدوار بود که به ساختارهای اساسی

دست یافت که امکان پی ریزی تمدن نوین اسلامی را با توجه به شرایط جدید محقق می سازد. (مهاجرانی، ۱۳۷۵: ۲)

در دوران معاصر نیز علیرغم تغییرات اساسی در جوامع و شکل گیری ساختارهای نوین اجتماعی، دین همچنان حضور مؤثر و پررنگی دارد. بدین صورت که نهادهای دینی که ساختار و قالب های حضور دین در جامعه را صورتبندی می کنند از اهمیت اساسی برخوردار می باشند. در واقع این نهادها روند تولید و باز تولید معانی دینی و دینداری در عرصه اجتماع و در میان مؤمنان را هدایت و رهبری می کنند. از مهمترین مراکز وابسته به نهادهای دینی می توان به مسجد اشاره کرد

؛ که همزمان با ظهور اسلام به منظور گردهمایی ها و تجمعات دینی و سیاسی شکل گرفت . مساجد هم به لحاظ معماری و جنبه های هنری و هم نقش دینی و فرهنگی همواره دارای اهمیت بوده اند و طبیعتاً "میزان و درجه این اهمیت در دوره هایی که حاکمیت دینی نیز وجود داشته است بیشتر بوده است .

مبانی نظری پژوهش

مسجد

مسجد آزادترین و پاکیزه ترین مکان در پهنه گیتی است که در بند کردن و آلوده کردنش حرام است ، پس جایگاه آزادگان و پاکان است .

واژه مسجد : در لغت ، اسم مکان سجد یسجد به معنای جایگاه سجده و محل عبادت . واژه شناسی واژه مسجد در لغت ، اسم مکان سجد یسجد به معنای جایگاه سجده و محل عبادت است و از قاعده معروف اسم زمان و مکان در فعل ثلاثی مجرد مضموم العین مستثناست . البته ، لغت دانان بزرگی مانند فراء برآند که مسجد به فتح عین الفعل نیز جایز است ، اگر چه با این تلفظ تاکنون استعمال نشده است ؛ به گفته سیبویه هر گاه فعل و عمل در این واژه مورد نظر نباشد، طبق قیاس ، مفتوح خوانده می شود.

واژه مسجد در قرآن : واژه مسجد، جمعاً ۲۸ بار در قرآن کریم ذکر شده که در ۲۲ مورد به صورت مفرد و در ۶ مورد دیگر، به صورت جمع آمده است در این آیات ، به اهمیت و جایگاه رفیع مسجد در اسلام ، پاره ای از احکام مسجد و مسجد الحرام و احکام خاص آن ، مسجد الاقصی و مسجد اصحاب کهف ، اشاراتی شده است .

اصطلاح شرعی: مسجد به مکان معین و موقوف برای نماز اطلاق شده است . گذشته از واژه مسجد ، گاه جامع نیز بر این مکان اطلاق شده است . در واقع جامع صفت برای مسجد بزرگی است که در آن نماز جمعه بر پا می شود اصطلاح شرعی ، مسجد به مکان معین و موقوف برای نماز اطلاق شده ، چنانکه در متون فقهی در این باب آمده است : المراد بالمسجد المكان الموقوف علی كافة المسلمین للصلاة گذشته از واژه مسجد، گاه جامع نیز بر این مکان اطلاق شده است . در واقع جامع صفت برای مسجد بزرگی است که در آن نماز جمعه بر پا می شود. گفته می شود، این واژه را نخستین بار خلیفه دوم ، هنگامی که دستور بنای مساجد جامع را برای برگزاری نماز جمعه به والیان و استانداران شهرهای اسلامی صادر کرد، به کار برد. بنابر روایات تاریخی ، عمر ضمن بخشنامه ای از کارگزاران خود در سرزمین های گشوده شده و دیگر شهرهای نو بنیاد خواست که مسجدی مخصوص نماز جمعه و مساجدی دیگری برای برگزاری نمازهای یومیه در میان قبایل بنا نهند و هنگامی که روز جمعه فرا رسید، مردم در مسجد الجماعه برای ادای نماز جمعه گرد هم آیند .

فلسفه بنای مسجد

مسجد نقطه مرکزی شهر اسلامی است و بقیه نهادها و بناها اعم از محل زندگی و یا جای کسب و دیگر تلاش های عادی ، بر محور مسجد و فرهنگ آن ، باید شکل بگیرد . روح و جان مسجد که همان عبودیت و بندگی خدا و پرستش تنها ذات احدیت است . در ابعاد دیگر حیات مادی و فعالیت های روزمره بشری باید ساری و جاری باشد وگرنه مثل مسجد

ضرار، ضد تقوا و پارسایی بوده است، هر چند نام مسجد بر خود داشته باشد، دارای ارزش معنوی نخواهد بود. پیامبر اسلام در مدینه، پیش از هر چیز مسجد ساخت به این علت بود که آن حضرت عبودیت و بندگی خدا را در سرلوحه برنامه هر مسلمان قرار دهند، زیرا اگر فرد مسلمان بنده خدا باشد و نه بنده و تسلیم هوا و هوس و مال و منال، چنین فردی، انسانی سالم و خدمتکار و مفید برای خود و دیگران خواهد بود، و الا نه برای خود فردی سودمند، و نه برای دیگران شخصی خدمتگزار خواهد بود. معنای رسول خدا این نیست که با وجود نهادها و مراکز اداری، اجتماعی اقتصادی و غیره، مسجد را محل فعالیت های عادی زندگی کنیم و در جامعه عملاً دوگانگی بیافرینیم، بلکه هدف رسول اکرم آن بوده که فرهنگ مسجد را که همان عبودیت و بندگی خداست تعمیم و روح انسانی را جلا دهیم و هر لحظه گامی به پیش بر داریم و از شیطان و عوامل او فاصله بگیریم.

جایگاه مسجد در متون دینی

- مسجد نخستین مرکز و پایگاهی است به منظور عبادت و پرستش خدای یگانه در زمین نهاده شده است
- مسجد مرکز امن و امان برای مردم است
- مسجد مایه برکت و هدایت جهانیان است

هدف مسجد

پرستش هدف مسجد "وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا" مساجد از آن خداست، پس باید احدی جز او را نخوانید.

در این آیه شریفه، مراد از دعا، عبادت و پرستش است، زیرا در جای دیگر دعا به معنای عبادت آمده است: "وَقَالَ رَبِّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ" پروردگارتان گفت مرا بخوانید تا دعایتان را مستجاب بکنم، کسانی که از عبادت من سرکشی کنند بزودی با کمال خواری داخل جهنم خواهند شد.

اساس مسجد

مسجد که کانون ایمان و تقوا و محیط پاکی و قداست و مرکز تبلور عبودیت و نیایش در برابر پروردگار جهان است، بایسته است که شالوده و اساس آن بر تقوا و پاکی بنا شده باشد و پاسداران و دست اندرکاران آن افرادی مؤمن، پرهیزکار و مصمم باشند و هر گاه بنایی برای اغراض ناپاک با نام مقدس مسجد به وجود آید، باید در هدم و از بین بردن آن کوشید، چنانکه رسول خدا صلی الله علیه و آله دستور ویران کردن و به آتش کشیدن مسجد ضرار را صادر فرمودند: "وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضَرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَارْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلِيَحْلِفْنَ إِنْ أَرَادْنَا إِلَّا الْحَسَنَىٰ وَاللَّهُ يَشْهَدُ أَنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لِمَسْجِدٍ أَهَّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَّطَّهَرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ".

منافقان کسانی هستند که مسجدی ساختند به قصد زیان رساندن بر پیامبر و مؤمنان و تقویت کفر و ایجاد جدایی میان مؤمنان و کمین گاه برای کسانی که با خدا و پیامبرش از پیش مبارزه کرده بودند. آنان سوگند یاد می کنند که نظری جز نیکی نداشته ایم، اما خداوند گواهی می دهد که آنان دروغ می گویند، هرگز در آن به نماز نایستاد، آن مسجدی که از روز نخست بر اساس تقوا بنا شده شایسته تر است که در آن به نماز قیام کنی؛ در این مسجد، مردانی هستند که دوست دارند پاک و منزّه باشند و خداوند پاکیزگان را دوست دارد. این آیات در شاعران گروهی از منافقان است که با توطئه های ابو عامر مسیحی و برای تحقق بخشیدن به اهداف شوم و نقشه های شیطانی خود، به ساختن مسجدی در مدینه اقدام کردند که بعداً به نام مسجد ضرار معروف شد؛ ماجرا از این قرار است که به هنگام ظهور قدرتمند اسلام در مدینه، ابو عامر به شدت ناراحت شد، وی برای مبارزه با اسلام با منافقان اوس و خزرج همکاری صمیمانه ای آغاز کرد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله هنگامی که از نقشه ها و اهداف وی آگاه شد، در صدد تعقیب وی بر آمد، ابو عامر از مدینه گریخت و به مکه آمد و از آنجا به طائف و سرانجام به شام رفت و در آنجا رهبری منافقان مدینه را بر عهده گرفت؛ او در نامه ای به منافقان مدینه نوشت که لشکری از سپاهیان رم به کمکشان خواهد آمد تا محمد صلی الله علیه و آله و یارانش را از مدینه خارج سازند. همچنین از آنان خواست برای خود مسجدی نزدیک مسجد قبا بسازند و در موقع نماز، آنجا گرد آیند و زیر نقاب مسجد، برنامه های خود را عملی کنند.

هنگامی که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله عازم غزوه تبوک بود، گروهی از این منافقان به نزد آن حضرت آمدند و به بهانه اینکه افراد ناتوان و بیمار و پیرمردان از کار افتاده نمی توانند در شب های بارانی و سرد زمستانی به مسجد قبا بیایند، از پیامبر صلی الله علیه و آله خواستند تا اجازه دهد که مسجدی در میان قبیله خود (بنی سالم) بسازند؛ پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: اکنون آماده نبردم و اگر به خواست خداوند متعال بازگشتم، پیش شما خواهم آمد و با شما در آن نماز خواهم گذارد. منافقان در غیاب پیامبر صلی الله علیه و آله ساختمان مسجد را به پایان رساندند، پس از جنگ تبوک، نزد حضرت صلی الله علیه و آله آمدند و گفتند: دوست داریم که پیش ما بیایند و با ما در آن مسجد نماز گذارید؛ حضرت فرمود: لباس مرا بیاورید تا بپوشم و با آنان بروم. در این هنگام آیات فوق نازل شد و پرده از نقشه پلید آنان برداشت؛ بی درنگ پیامبر صلی الله علیه و آله گروهی از اصحاب را خواندند و به آنان دستور دادند که مسجد را آتش بزنند و بقایای آن را ویران کنند و به جای آن برای مدتی محل زباله شد.

همان گونه که از این آیات بر می آید، بنیانگذاران این مسجد در زیر نقاب این نام مقدس، اهداف شومی را دنبال می کردند. بر این اساس، خداوند به پیامبرش دستور می دهد که در چنین مسجدی که برای زیان رساندن به مسلمانان و گستردن کفر و الحاد در جامعه اسلامی بنا شده است هرگز قیام به عبادت نکند و به جای آن شایسته است پیامبر صلی الله علیه و آله در مسجدی به نماز ایستد که اساس تقوا و هدفی الهی بنیاد شده است. به اعتقاد مفسران و تائید روایات معصومان علیهم السلام، مراد از این مسجد، همان مسجد قبا است که در مقایسه با مسجد ضرار آمده است. در هر صورت، از این بحث چنین بر می آید: مسجد که کانون ایمان و تقوا و محیط پاکی و قداست و مرکز تبلور عبودیت و نیایش در برابر پروردگار جهان است، بایسته است که شالوده و اساس آن بر تقوا و پاکی بنا شده باشد و پاسداران و

دست اندرکاران آن افرادی مؤمن، پرهیزکار و مصمم باشند و هر گاه بنایی برای اغراض ناپاک با نام مقدس مسجد به وجود آید، باید در هدم و از بین بردن آن کوشید، چنانکه رسول خدا صلی الله علیه و آله دستور ویران کردن و به آتش کشیدن مسجد ضرار را صادر فرمودند.

مسجد در مطالعات اسلامی و مطالعات جهانی

با وجود بررسی های متعددی که تاکنون در مورد مسجد در ایران و یا حتی در دانشگاه های غربی صورت گرفته، مطالعات جامعه شناختی در این باره بسیار اندک بوده و بیشتر فعالیت ها در چارچوب مطالعات درون دینی، تاریخی و یا هنری و زیبایی شناسانه و در نهایت مطالعات توصیفی درباره ابعاد فرهنگی مسجد انجام شده است. با این وجود، در شرایط فعلی و شاید به دلیل اهمیت یافتن بیش از پیش مقوله اسلام و حساسیت های سیاسی در این زمینه در سال های اخیر، گفتمان مسجد در غرب به عنوان یک پدیده جدید رونق گرفته و وجود مختلفی را نیز در کشورهای گوناگون دارد.

در گفتمان مطالعات جهانی مسجد، آن چه بیشتر جلب توجه می کند مسأله تحولات مسجد در تقابل با علوم جدید و یا به تعبیر دیگر، فهم جایگاه مسجد در بستر مدرنیته است. در این زمینه، برخی محققان معتقدند که مساجد در گذشته کارکردهای نیایشی و غیرنیایشی داشته اند اما در طول تاریخ، میزان شدت و ضعف این کارکردها یکسان نبوده و در شرایط مختلف دچار تغییراتی شده است. به تعبیری، مدرنیته و مدرنیسم، معماری و کارکردهای مسجد را دگرگون کرده و این دگرگونی همچنان ادامه خواهد یافت. چنانچه اکنون در کشورهای غیراسلامی، مسجد کارکردهای بسیار وسیعی دارد ولی در کشورهای اسلامی البته به جز مورد ایران، اغلب کارکردهای اجتماعی، آموزشی و قضایی حذف شده است و در نتیجه این تحول، مساجد بیشتر به کارکردهای دیگر، به خصوص کارکردهای سیاسی می پردازند و این امر باعث فراگرفتن هاله ای از تقدس حول این مکان شده است. همچنین از دیگر تحولات اخیر، تغییرات در شیوه های ساخت و تزئین مساجد بوده است. تنوعاتی که در انواع معماری و ابزارهای مورد استفاده در مساجد وجود دارد، ناشی از به کارگیری دستاوردهای جدید علمی و صنعتی بوده است که همچنان ادامه خواهد یافت.

"حسن اودخان" یکی از محققان مسجد که تحلیلی تاریخی از این موضوع دارد، معتقد است: «مسجد در دوران معاصر بیش از آنکه معرف اسلام باشد، ملیت و قومیت های افراد در کشورهای مختلف را روشن می سازد و به تعبیری، این مهم ترین تحول سال های اخیر این نهاد دینی است. در واقع تأثیرپذیری از ایدئولوژی های مختلف و به خصوص فضای مدرنیته، زبان نمادین و اشکال اسلامی کمتر در ساخت مسجد به کار رفته و محیط فیزیکی و ساختاری مساجد متأثر از جوامع غیراسلامی شده است. به بیان دیگر، مساجد امروزی متأثر از تبلور عواملی مانند محل، منطقه، فرم معماری ناسیونالیستی به مثابه مدرنیته، خواست ها و برداشت های طراحان و سلیقه مشتریان بوده و این امر گسستی تاریخی را در کارکردهای مسجد به وجود آورده است.

همچنین از دهه ۱۹۶۰ به بعد، دولت های اسلامی به شدت به حمایت از ساخت مسجد پرداخته اند و این برنامه دولتی مسجده سازی تلاشی برای تقویت سیاسی و قدرت کنترل اجتماعی و همچنین نمادی از اقتدار ملی این کشورها تلقی می

شده است و بنابراین آن، مساجد امروز باید طوری ساخته شوند که به طور عینی و آشکار هویت منطقه ای مدرن اسلامی را نشان دهند تا در چشم جهانیان معرف و نماد قدرت ملی خاص باشد.

از سوی دیگر، مساجد امروزی نشانه تأثیرپذیری از رسانه های جمعی و مبادلاتی است که در سطح جهان و به ویژه جهان اسلام، در حال رخ دادن است. جامعه شناس مسلمان صاحب نام دیگری به نام محمد ارغون در این زمینه معتقد است؛ ایدئولوژی و ناسیونالیسم منطقه ای در معماری و کارکردهای مسجد بسیار مؤثر بوده اند اما او این تغییرات را ناشی از تغییر و تحول مفهوم «امر قدسی» در نزد جوانان معاصر میدانند

به عبارتی عبادت در نگاه مسلمانان به انجام اعمال مذهبی محدود نشده و هر نوع عملی که با نیت خدایی و قصد قربت انجام شود، عبادت است. به همین دلیل معماری و فضای مسجد به گونه ای است که بتواند کارکردهای عبادی و اجتماعی گسترده ای داشته باشد اما میزان غلبه هر یک از این کارکردها، تابع شرایط اجتماعی و فرهنگی جامعه ای است که مسجد در آن قرار داشته است. البته در هر دوره تاریخی با وجود گفتمان های رقیب، هر یک از جوامع اسلامی بر این باور بوده اند که قرائت و فهم آنها از مسجد، گفتمان حقیقی بوده و بر مبنای آن چیزی است که از صدر اسلام شکل گرفته است اما در شرایط مختلف، متناسب با نیازهای جامعه، همواره گفتمان جدیدی قدرت یافته است. در این میان میتوان به گفتمان ایدئولوژیک انقلابی که، بر اساس قرائت روشنفکران دینی مانند دکتر علی شریعتی و رهبران انقلاب اسلامی به خصوص امام خمینی به وجود آمد اشاره کرد که از اهمیت زیادی در ایجاد تحولات دهه های اخیر برخوردار بوده است. چنانچه شریعتی با نقد اسلام سنتی و اسلام سکولار، اسلام ایدئولوژیک را مطرح می کند و امام خمینی نیز به مثابه رهبر انقلاب اسلامی، به مسجد به عنوان کانون فعالیت های مذهبی و سیاسی و اجتماعی هم زمان با هم می نگرد. (همان منبع)

جایگاه و اهمیت مساجد در فرهنگ اسلام

مسجد مهم ترین پایگاه عقیدتی، فکری و معنوی اسلامی و پیوسته کانون هدایت و مبارزه علیه کفر و الحاد و ملجأ و مأمن دلباختگان حق و فضیلت بوده است. چشمه زلال مبارزه و نهضت علیه باطل در طول تاریخ از مسجد جوشیده و پزمرده جامعه اسلامی را سیراب کرده است. قیام مقدس مردم ایران که به برقراری حکومت عدل اسلامی انجامیده در طول حیات خویش نیرو و توان خود را از مساجد یافته و تمام نقشه های شوم دشمنان اسلام را که کمر همت به نابودی اسلام ناب بسته اند، خنثی کرده است :

به فرموده امام راحل قدس سره : مساجد در انقلاب اسلامی ایران، مرکز انقلاب و مرکز آشنایی مردم با اسلام و وظایف شرعی آنان در جهت پاسداری از ارزش های والای اسلام بوده است .

مسجد محلی است که از آن باید امور اداره بشود این مساجد بوده که این پیروزی را برای ملت ما درست کرد، این مراکز حساسی است که ملت باید به آن توجه داشته باشند، این طور نباشد، که خیال کنیم حالا دیگر ما پیروز شدیم، دیگر مسجد می خواهیم چه بکنیم؟ پیروزی ما برای اداره مسجد است.

مقابله با هجوم فرهنگی که با تمام امکانات به جنگ علیه ارزش های اصیل اسلامی ما پرداخته است، باید به گستردگی مقابله با هجوم نظامی باشد، اگر به فرموده رهبر کبیر انقلاب اسلامی، در زمان جنگ تحمیلی، جنگ در راس امور بود، اکنون توجه و هشیاری و تجهیز تمام قوای مادی و معنوی علیه هجوم فرهنگی که هستی معنوی ما را هدف قرار داده، در رأس امور است و هشدار و بیدار باش رهبر انقلاب اسلامی در خصوص ضرورت مبارزه با تهاجمات فرهنگی غرب ندای مسئولیت سازی بود بر جان سربازان آن قائد عظیم الشان در سنگر مساجد، که ترفندهای آنان را ناکام گذاشت؛ مخصوصاً نیروهای فعال و کار آمد و آینده ساز کشور و اسلام یعنی جوانان و نوجوانان باید آن را دریابند. از سوی دیگر برای برقراری امنیت اجتماعی و داشتن جامعه ای سالم، توجه به مسجد و شناسایی جایگاه آن، ضروری است، مقایسه میزان جرائم در جوامع اسلامی و جهان کفر و الحاد، مبین آن است که در آن جوامع به علت حاکمیت فرهنگ مادی معضلات فرهنگی و اجتماعی زیادی وجود دارد که در جامعه اسلامی از آنها اثری نیست، لذا مساجد می توانند با اشاعه فرهنگ اسلامی، جرائم و بزهکاری ها را در جامعه اسلامی هر چه بیشتر کاهش دهند و امنیت اجتماعی را به ارمغان آورند. مسجد در هر نقطه جهان خانه خدا و عظیم ترین پایگاه فرهنگی و معنوی است و محلی برای نیاز و سجود به درگاه قادر متعال است.

جایگاه و اهمیت مساجد در فرهنگ اسلام

- مسجد مهم ترین پایگاه عقیدتی، فکری و معنوی اسلامی
- مسجد کانون هدایت و مبارزه علیه کفر و الحاد و ملجاء و مامن دلباختگان حق و فضیلت
- مسجد چشمه زلال مبارزه و نهضت علیه باطل در طول تاریخ

مسجد مهم ترین پایگاه عقیدتی، فکری و معنوی اسلامی و پیوسته کانون هدایت و مبارزه علیه کفر و الحاد و ملجاء و مامن دلباختگان حق و فضیلت بوده است. چشمه زلال مبارزه و نهضت علیه باطل در طول تاریخ از مسجد جوشیده و پژمرده جامعه اسلامی را سیراب کرده است. قیام مقدس مردم ایران که به برقراری حکومت عدل اسلامی انجامیده در طول حیات خویش نیرو و توان خود را از مساجد یافته و تمام نقشه های شوم دشمنان اسلام را که کمر همت به نابودی اسلام ناب بسته اند، خنثی کرده است.

اهمیت مساجد به فرموده امام راحل (ره):

مساجد در انقلاب اسلامی ایران، مرکز انقلاب و مرکز آشنایی مردم با اسلام و وظایف شرعی آنان در جهت پاسداری از ارزش های والای اسلام بوده است

مسجد محلی است که از آن باید امور اداره بشود این مساجد بوده که این پیروزی را برای ملت ما درست کرد، این مراکز حساسی است که ملت باید به آن توجه داشته باشند، این طور نباشد، که خیال کنیم حالا دیگر ما پیروز شدیم، دیگر مسجد می خواهیم چه بکنیم؟ پیروزی ما برای اداره مسجد است.

مسجد محلی است که از آن باید امور اداره بشود این مساجد بوده که این پیروزی را برای ملت ما درست کرد، این مراکز حساسی است که ملت باید به آن توجه داشته باشند، این طور نباشد، که خیال کنیم حالا دیگر ما پیروز شدیم، دیگر مسجد می خواهیم چه بکنیم؟ پیروزی ما برای اداره مسجد است مقابله با هجوم فرهنگی که با تمام امکانات به جنگ

علیه ارزش های اصیل اسلامی ما پرداخته است ، باید به گستردگی مقابله با هجوم نظامی باشد، اگر به فرموده رهبر کبیر انقلاب اسلامی ، در زمان جنگ تحمیلی ، جنگ در راس امور بود، اکنون توجه و هشیاری و تجهیز تمام قوای مادی و معنوی علیه هجوم فرهنگی که هستی معنوی ما را هدف قرار داده ، در راس امور است و هشدار و بیدار باش رهبر انقلاب اسلامی در خصوص ضرورت مبارزه با تهاجمات فرهنگی غرب ندای مسئولیت سازی بود بر جان سربازان آن قائد عظیم الشان در سنگر مساجد، که ترفندهای آنان را ناکام گذاشت ؛ مخصوصا نیروهای فعال و کار آمد و آینده ساز کشور و اسلام یعنی جوانان و نوجوانان باید آن را دریابند.

از سوی دیگر برای برقراری امنیت اجتماعی و داشتن جامعه ای سالم ، توجه به مسجد و شناسایی جایگاه آن ، ضروری است ، مقایسه میزان جرائم در جوامع اسلامی و جهان کفر و الحاد، مبین آن است که در آن جوامع به علت حاکمیت فرهنگ مادی معضلات فرهنگی و اجتماعی زیادی وجود دارد که در جامعه اسلامی از آنها اثری نیست ، لذا مساجد می توانند با اشاعه فرهنگ اسلامی ، جرائم و بزهکاری ها را در جامعه اسلامی هر چه بیشتر کاهش دهند و امنیت اجتماعی را به ارمغان آورند.

به فرموده امام راحل قدس سره :

مساجد در انقلاب اسلامی ایران ، مرکز انقلاب و مرکز آشنایی مردم با اسلام و وظایف شرعی آنان در جهت پاسداری از ارزش های والای اسلام بوده است .

فرمایشات مقام معظم رهبری در ارتباط با اهمیت مساجد

• هشدار و بیدار باش رهبر انقلاب اسلامی در خصوص ضرورت مبارزه با تهاجمات فرهنگی غرب ندای مسئولیت سازی بود بر جان سربازان آن قائد عظیم الشان در سنگر مساجد، که ترفندهای آنان را ناکام گذاشت ؛ مخصوصا نیروهای فعال و کار آمد و آینده ساز کشور و اسلام یعنی جوانان و نوجوانان باید آن را دریابند .

• اگر به فرموده رهبر کبیر انقلاب اسلامی ، در زمان جنگ تحمیلی ، جنگ در راس امور بود، اکنون توجه و هشیاری و تجهیز تمام قوای مادی و معنوی علیه هجوم فرهنگی که هستی معنوی ما را هدف قرار داده ، در راس امور است .

• مساجد می توانند با اشاعه فرهنگ اسلامی ، جرائم و بزهکاری ها را در جامعه اسلامی هر چه بیشتر کاهش دهند و امنیت اجتماعی را به ارمغان آورند .

• برای برقراری امنیت اجتماعی و داشتن جامعه ای سالم ، توجه به مسجد و شناسایی جایگاه آن ، ضروری است .

• مقایسه میزان جرائم در جوامع اسلامی و جهان کفر و الحاد، مبین آن است که در آن جوامع به علت حاکمیت فرهنگ مادی معضلات فرهنگی و اجتماعی زیادی وجود دارد که در جامعه اسلامی از آنها اثری نیست .

کارکرد مسجد در تمدن و فرهنگ اسلامی

مسجد در میان همه ملل و نحل نماد عینی فرهنگ و هنر مسلمانان به شمار می آید. بررسی مساجد از این نگاه زبانی گویا و به تصویر کشاندن اراده و همت بلند هنرمندان مسلمان برای پایایی دین از بُعد روانی و احساسی و زیبایی هنری است. به همین سبب گردشگران، باستان شناسان و پژوهشگران را مجذوب و شیفته خود کرده است. مسجد، ضمن آن که

سبک معماری هنر اسلامی و تمدن دینی را بازمی‌شناساند، خودباوری، خلاقیت و تلاش و پشتکار هنرمندان مسلمان را که با استعانت از پروردگار، این همه هنرهای ظریف اسلامی - ایرانی که همگن با روح و فطرت انسان است را در سایه سار دین و عرفان ناب توحیدی به مردم معرفی می‌کند.

مساجد با رویکرد معماری هنر اسلامی توانسته است بسیاری از انسان‌ها را به باورهای فطری خود رهنمون نماید و حس دین‌باوری و خدامحوری را در روح بشر زنده نگهدارد.

قدمگاه پیامبران، و امامان: در برخی مساجد و مقدس شدن این مکان‌ها به عنوان جلوه‌گاه آثار و تمدن انسانی می‌تواند گامی در راستای تقریب مذاهب و ادیان نیز باشد. به عنوان نمونه هفتادپیامبر و هفتاد وصی پیامبر در «مسجد برات» در بغداد به اقامه نماز و عبادت پرداخته‌اند.

مسجد جامع أموی دمشق بر زمینی بنا شده است که قداست سه هزار ساله دارد. این مسجد هزار سال قبل از میلاد، معبد حداد (خدای تندر و طوفان) اقوام آرامی بود که در اوائل قرن اول میلادی، رومیان در این مکان معبدی برای پرستش «ژوپیترا» بنا کردند و در اواخر قرن چهارم میلادی، مکان مقدس مسیحیان شد و در سال ۶۳۶م، مسیحیان و مسلمانان به طور مشترک از آن استفاده می‌کردند. سپس مسجد فعلی در سال ۷۰۶ تا ۷۱۵م ساخته شد. در سال ۲۰۰۱م پاپ ژاپن پل دوم به عنوان اولین دیدار پاپ از یک مسجد اسلامی، از این مسجد دیدن کرد.

دیدگاه‌ها :

اغلب دانشمندان در بررسی تمدن و عوامل آن، دین را از عوامل و عناصر تمدن به شمار آورده‌اند و این بدان جهت بوده است که تاثیر دین در جامعه‌های بشری یک واقعیت غیر قابل انکار است در دوران معاصر علیرغم تغییرات اساسی در جوامع و شکل‌گیری ساختارهای نوین اجتماعی، دین همچنان حضور مؤثر و پررنگی دارد. بدین صورت که نهادهای دینی که ساختار و قالب‌های حضور دین در جامعه را صورت بندی می‌کنند از اهمیت اساسی برخوردار می‌باشند. از طرفی باید به این مهم توجه داشت که تمدن اسلامی نوین بدون عمومی شدن عقلانیت اسلامی بوجود نمی‌آید؛ لذا اولین قدم در راه دستیابی به چنین هدفی ایجاد زمینه مناسب برای ترغیب و سوق دادن افکار عمومی جامعه به سمت شناخت و معرفت عمیق دینی در پرتو عقلانیت است. در این میان مساجد به عنوان یکی از مهمترین نهادهای دینی سهم اساسی را برعهده دارند؛ چرا که با توجه به پیشینه‌ی تاریخی خود در مورد ارائه کارکردهای گوناگون نشان داده‌اند توانایی رقابت با سازمان‌ها و نهادهای مدنی مدرن را دارا می‌باشند.

برخی از صاحب‌نظران در ارزیابی خود از دین نقش آن را مثبت ارزیابی و تصریح کرده‌اند که دین در ایجاد و تداوم تمدن بشری نقش اساسی ایفا نموده است. در برابر این گروه عده دیگری از صاحب‌نظران هستند که بجددین را عامل بازدارنده قافله بزرگ تمدن از پیشرفت تلقی نموده و مبارزه با آن را از ضروریان فردی و اجتماعی آدمی دانسته‌اند ولی اغلب دانشمندان در بررسی تمدن و عوامل آن، دین را از عوامل و عناصر تمدن به شمار آورده‌اند و این بدان جهت بوده است که تاثیر دین در جامعه‌های بشری یک واقعیت غیر قابل انکار است؛ یعنی دین گذشته از اینکه خود را آسمانی و منتسب

به موجود برتر از طبیعت می داند، در طول قرون و اعصار؛ در گستره عمر آدمی تاثیرات عمیق و شگرفی، بر جوامع بشری و به خصوص پیروان خود داشته است؛ بدین سبب در بررسی مسایل اجتماعی و انسانی، نادیده گرفتن عامل دین، به هر علتی که باشد، بی شک، نوعی تعصب جاهلانه و مخالفت با حقایق تاریخی و عینیت های خارجی تلقی خواهد شد البته در این ارتباط دیدگاههای مختلفی وجود دارد به طور مثال این اعتقاد وجود دارد که در نیمه دوم قرن بیستم نوعی از عقلانیت در جهان اسلام ظهور کرده است که اگر مقبولیت عمومی یافته و مراحل سیر تکاملی خود را طی کند بدون شک ((تمدن نوینی)) را به جهان عرضه خواهد کرد و این تمدن به لحاظ انتساب به اسلام به مراتب قوی تر از چیزی است که در تاریخ به اسم تمدن اسلامی از آن یاد می شود. زیرا آن تمدن پس از آغاز در زمان حیات پیامبر (ص) (به سرعت راه دیگری در پیش گرفت!

از اینرو در دوران معاصر با توجه به سیطره عظیم تمدن غربی بر دنیا می بایست پیشقراولان عقلانیت اسلامی باید به دنبال شناخت و ارائه ساختارهای نوین تمدن اسلامی و تلاش در جهت مقبولیت عمومی آن باشند. اگر توفیقات دهه گذشته نبود بر این باور می شدیم که کار از کار گذشته است اما در بهمن ۱۳۵۷ معجزه بزرگ اتفاق افتاد! معلوم شد: می توان امواج سهمگین ظلمت غربی را با کیمیای حقیقت و نور نافذ آن پاره کرد و پشت سر گذاشت. تمدن اسلامی را نباید محصور در دنیای اسلام پنداشت، بلکه برای غرب نیز، هدیه ای برای دوران فرامردن خواهد بود. (لاریجانی، ۱۳۷۰: ۱۷)

تمدن لغتی عربی است از ریشه مدن، مدینه یعنی شهر از همین ریشه گرفته شده است ظاهراً "از آن جهت شهر را مدینه گفته اند که مردم در آن اقامت دارند. تمدن مصدر است از باب تفاعل. بنابراین تمدن یعنی اسباب و اسالیب شهر نشینی اختیار کردن، شهر نشین شدن، خوی شهری گزیدن (ناس، ۱۳۷۰: ۲)

صاحب نظران واژه تمدن را با مفاهیم مختلفی تعریف کرده اند که چندان دور از معنای لغوی نیست. ویل دورانت در تاریخ تمدن خود می گوید: تمدن را به شکل کلی آن میتوان، عبارت از نظم اجتماعی دانست که در نتیجه آن خلاقیت فرهنگی امکان پذیر می شود و جریان پیدا می کند. در تمدن چهار رکن و عنصر اساسی میتوان تشخیص داد که عبارتند از: پیش بینی و احتیاط در امور اقتصادی، سازمان سیاسی، سنن اخلاقی و کوشش در راه معرفت و بسط هنر. وی پس از تعریف تمدن و ذکر ارکان چهار گانه آن اضافه می کند: ظهور تمدن زمانی امکان پذیر است که هر ج و مرج و نا امنی پایان پذیرفته باشد (دورانت، ج ۱: ۳)

دکتر شریعتی نیز تعریف دیگری از تمدن به صورت ذیل ارائه می دهد:

تمدن به معنای کلی عبارت است از مجموعه ساخته ها و اندوخته های معنوی و مادی جامعه انسانی. مقصود از ساخته های انسانی، آن چیزی است که در طبیعت در حال عادی وجود ندارد و انسان آن را می سازد. مقصود از اندوخته ها عبارت است از انباری از تجربه ها و داده ها، دانشها قرار داده ها و اختراعات گذشته یا دیگران که به جامعه به میراث میرسد. (شریعتی، ج ۱: ۵۶)

بنابراین با اتکا به چنین معانی از تمدن میتوان گفت که آنچه به عنوان میراث و فرهنگ دینی هزارساله اسلامی به مسلمانان امروز رسیده است نیز در این تعریف می گنجد و چه بسا نسبت به مؤلفه های دیگر سهم اساسی و بنیانی تری

نیز داشته باشد. برای اثبات این مدعا و بحث ضرورت دارد که این میراث ارزشمند در قالب ساختار های نوین فکری و شناختی طرح و ابعاد مختلف آن بررسی شود.

در واقع تمدن اسلامی بدون عمومی شدن عقلانیت اسلامی بوجود نمی آید؛ لذا امروز وظیفه دانشمندان و روشنفکران مسلمان است که از یک سو در عقلانیت اسلامی به کاوش بپردازند و با اتکا به معارف فقهی و اصولی و همچنین با استفاده از دستاوردهای علمای اسلام در فلسفه، عرفان و حدیث و ... و معارفی که امروز بشر بدانها نائل شده، ماهیت عقلانی اسلام را کشف و اجزا و ارکان آن را دریابند و از سوی دیگر این معرفت را در حد مبانی و اصول که در عمل قابل کاربرد باشد برای عموم تشریح کنند. (لاریجانی، ۱۳۷۰: ۲۳)

اولین قدم در راه دستیابی به چنین هدفی ایجاد زمینه مناسب برای ترغیب و سوق دادن افکار عمومی جامعه به سمت شناخت و معرفت عمیق دینی است. وقتی افکار عمومی جامعه ضرورت چنین موضوعی را درک کند نخبگان و متولیان دینی چنین نیازی را با تولیدات علمی و معرفتی پاسخ خواهند داد و بستر مناسب برای استقرار چارچوبهای نوین معرفتی که منطبق بر اصول دینی و متناسب با جهان نوین است مهیا می شود. لذا همانطور که پیش از این نیز اشاره شد در این میان نهادهای دینی و پایگاههای اجتماعی وابسته به آنها یعنی مساجد سهم اساسی را برعهده دارند؛ چرا که با ارائه کارکردهای گوناگون توانایی رقابت با سازمان ها و نهادهای مدنی مدرن، را نشان داده اند.

به طور مثال در ایران این کارکردها به ویژه در سه حوزه رسانه ای ارتباطی، حمایتی پشتیبانی و فرهنگی هویتی باعث شد که فرهنگ و ایدئولوژی انقلابی شیعه به گفتمان غالب و رایج در جامعه بدل شود و انقلابی اسلامی در ایران شکل بگیرد. انقلابی که هر چند در عصری مدرن و در زمانه به حاشیه رفتن دین از سیاست و اجتماع شکل گرفت اما از تمامی نهادها و نهادهای مذهبی بهره جست و شگفتی صاحب نظران و تحلیل گران مسائل سیاسی را برانگیخت.

"حسین هیکل" در این باره می نویسد: «در کشورهای اسلامی نهادی به چشم می خورد که قدرت، قادر به دسترسی بدان نمی باشد و آن نهاد مسجد است. با این نهاد نمی توان مذاکرات پنهانی داشت و یا به آن رشوه داد، زیرا انجام چنین عملی به مثابه توهین به عمیق ترین و گرمی ترین اعتقادات مردم است. مسجد برای اجتماع مردم مکانی فراهم آورد که حتی از دسترس مؤثرترین پلیس مخفی به دور است. مردم به قیمت جانشان از مسجد دفاع می کنند. مذهب به گرد زندگی مردم عادی یک حصار امنیت می کشد که مسجد و قرآن سمبل های آن به شمار می روند» (هیکل، ۱۳۶۳: ۲۳۶).

همچنین "جان.دی استمپل" از کارشناسان سفارت آمریکا در مورد نقش مساجد در حرکت انقلابی مردم ایران می نویسد: «یک جنبه مهم رشد حرکت انقلابی، مشارکت دائمی و فزاینده سازمان های شیعی مذهب ایرانیان در جنبش بوده است. در کشور ۳۵ میلیونی ایران تقریباً ۸۰ تا ۹۰ هزار مسجد و ۱۸۰ تا ۲۰۰ هزار روحانی وجود دارد و سریع ترین و مطمئن ترین راه برای رساندن پیام از شهری به رهبران شهر دیگر از طریق شبکه مساجد انجام می گرفت» (استمپل، ۱۳۷۸).

چنانچه در آغاز این نوشتار اشاره شد؛ در دوران معاصر علیرغم تغییرات اساسی در جوامع و شکل‌گیری ساختارهای نوین اجتماعی، دین همچنان حضور مؤثر و پرنرنگی دارد. بدین صورت که نهادهای دینی که ساختار و قالب‌های حضور دین در جامعه را صورت‌بندی می‌کنند از اهمیت اساسی برخوردار می‌باشند در جوامع اسلامی مساجد از مهمترین این نهادها می‌باشند. که از بدو تأسیس حکومت اسلامی از سوی رسول اکرم (ص) سنگ بنای آن نهاد شده و پس از رحلت ایشان نیز تا به امروز از سوی حاکمیت بلاد اسلامی و مسلمانان به عنوان محوریت فعالیتهای مختلف دینی، سیاسی و اجتماعی مورد توجه بوده است. بر طبق منابع و متون تاریخی، نخستین مراکز تعلیم و تربیت در اسلام، مسجد و محور این آموزش و پرورش قرآن کریم بوده است. اگر چه مساجد معمولاً در اولین نگاه به عنوان مکانهای مقدس و کانونهای عبادت و انجام اعمال و مراسم مذهبی در نظر گرفته می‌شوند، اما از کارکردهای مختلف آن در طول تاریخ نمیتوان چشم‌پوشی نمود. کارکردهایی که در دوران معاصر نیز به قوت خود باقی‌اند.

بنابراین امروزه مساجد هر چند که به عنوان نهادهای سنتی در جامعه قلمداد می‌شوند، اما با ارائه کارکردهای مثبت و متناسب با نیاز روز جامعه می‌توانند همسطح با رسانه‌های مدرن و چه بسا پیشروتر ظاهر شوند چراکه بواسطه ارتباطات مستقیم میان ارتباط گران و مخاطبان، روابط چهره به چهره و دریافت بازخوردهای فوری و تأثیرات عاطفی و احساسی و همچنین ایجاد شرایط روحی و روانی خاص برای مخاطب، در ساخت ارتباطی ویژه‌اش، به لحاظ آموزش و انتقال مفاهیم و معارف دینی، دارای قدرت رسانه‌ای قابل توجهی اند و می‌توانند به عنوان نقطه اتکا و مرکز ثقل سازمان جامعه به ایفای نقش بپردازند و بنیانهای اساسی یک تمدن نوین اسلامی را پایه‌ریزی کنند. همانطور که قبلاً بیان شد تمدن به معنای کلی عبارت است از مجموعه ساخته‌ها و اندوخته‌های معنوی و مادی جامعه انسانی.

بنابراین با اتکا به چنین معانی از تمدن میتوان گفت که آنچه به عنوان میراث و فرهنگ دینی هزارساله اسلامی به مسلمانان امروز رسیده است نیز در این تعریف می‌گنجد و چه بسا نسبت به مؤلفه‌های دیگر سهم اساسی و بنیانی‌تری نیز داشته باشد. البته برای اثبات و عینیت دادن به این مدعا ضرورت دارد که این میراث ارزشمند در قالب ساختارهای نوین فکری و شناختی طرح و ابعاد مختلف آن بررسی شود.

در واقع تمدن اسلامی بدون عمومی شدن عقلانیت اسلامی بوجود نمی‌آید؛ لذا امروز وظیفه دانشمندان و روشنفکران مسلمان است که از یک سو در عقلانیت اسلامی به کاوش بپردازند و با اتکا به معارف فقهی و اصولی و همچنین با استفاده از دستاوردهای علمای اسلام در فلسفه، عرفان و حدیث و ... و معارفی که امروز بشر بدانها نائل شده، ماهیت عقلانی اسلام را کشف و اجزا و ارکان آن را دریابند و از سوی دیگر این معرفت را در حد مبانی و اصول که در عمل قابل کاربرد باشد برای عموم تشریح کنند.

اولین قدم در راه دستیابی به چنین هدفی ایجاد زمینه مناسب برای ترغیب و سوق دادن افکار عمومی جامعه به سمت شناخت و معرفت عمیق دینی است. وقتی افکار عمومی جامعه ضرورت چنین موضوعی را درک کند نخبگان و متولیان دینی چنین نیازی را با تولیدات علمی و معرفتی پاسخ خواهند داد و بستر مناسب برای استقرار چارچوبهای نوین معرفتی که منطبق بر اصول دینی و متناسب با جهان نوین است مهیا می‌شود. لذا همانطور که پیش از این نیز اشاره شد در این

میان نهادهای دینی مانند مساجد سهم اساسی را برعهده دارند؛ چرا که با ارائه کارکردهای گوناگون توانایی رقابت با سازمان ها و نهادهای مدنی مدرن، را نشان داده اند..

مساجد به ویژه در سه حوزه رسانه ای ارتباطی، حمایتی پشتیبانی و فرهنگی هویتی، توانایی دارند که فرهنگ و ایدئولوژی نوین شیعه را به گفتمان غالب و رایج در جامعه بدل سازد. گفتمانی که هر چند در عصر مدرن و در زمانه به حاشیه رفتن دین از سیاست و اجتماع شکل گرفته است ولی همچنان با قدرت و پویا در مسیر رشد و بالندگی قرار دارد و روز به روز با مقبولیت عمومی بیشتر مواجه می شود.

با توجه به چنین چشم انداز و دور نمایی از آینده، مطالعه پیرامون مسائل مسجد یک ضرورت فوری در تمام جوامع اسلامی است؛ چرا که شواهد نشان می دهد که کارکرد های مساجد در عصر نوین تغییر یافته اند اگرچه این تغییرات در کناره‌میت یافتن و احیای جایگاه و نقش مسجد در جهان بوده است. به طور کلی، مسجد موضوعی بکر و دست نخورده برای پژوهش است؛ مطالعات مربوط به این حوزه نسبت به نیاز روز جامعه بسیار اندک صورت گرفته است ولی با اینحال نتایج بدست آمده از آنها تا حدی مسیر پیش رو را مشخص ساخته است؛ به طور مثال با بررسی هایی که "حداد" و "لومیس" در مورد مساجد انجام داده اند نکات راهگشای روش شناختی را در این ارتباط مطرح کرده اند که تا حدی میتواند الهام بخش مطالعات آتی باشد. آن چه که مسلم است این نوشتار همان طور که از عنوان نیز پیداست تنها در آمدی است بر جایگاه مسجد در تمدن اسلامی که نگارنده در حد بضاعت اندک خود آن را به رشته تحریر در آورده است و بدیهی است که مسجد و ابعاد آن عظیم تر از آن است که بتوان به متونی چون این متن اکتفا کرد و بلکه همت پژوهشگران برجسته ای را می طلبد تا هر چه بیشتر در روشن کردن این جایگاه در تمدن اسلامی بکوشند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

منابع

۱. احمد اشرف، موانع تاریخی رشد سرمایه داری در ایران، دوره قاجاریه (تهران، پیام، ۱۳۵۹، ص ۱۳۵۹).
۲. الیاده، میرچا ۱۳۷۲، رساله در تاریخ ادیان. ترجمه جلال ستاری تهران: سروش
۳. علیرضا (ازغندی) تاریخ تحولات سیاسی - اجتماعی ایران، چ اول (تهران، سمت، ۱۳۷۹)، ج ۱، ص ۱۳۰
۴. بهار، مهتری، ابژه های دینی، تلویزیون و سکولاریسم، همایش دین و رسانه ۱۳۸۴
۵. خندان، محسن (۱۳۷۴) تبلیغ اسلامی و دانش ارتباطات اجتماعی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی

۶. آل‌وین تافلر ، جابجایی در قدرت، ترجمه : شهین دخت خوارزمی ، چ چهارم (تهران، مترجم ، ۱۳۷۲) ، ص ۵۴۳
۷. جان.دی .استمپل ، درون انقلاب ایران ، ترجمه: منوچهر شجاعی (تهران ، رسا ، ۱۳۷۸) ، ص ۶۸
۸. حُر عاملی ، محمد بن حسن، ه.ق ۱۰۷۲ و سائل الشیعه الی تحصیل الشریعه . ج ۵. قم
۹. رزمجو ، جمال حسینی ، رضا ، ۱۳۸۹ ، منبراولین رسانه تاریخ اسلام ، روزنامه جام جم ، شماره ۶۵ ، محمد بن جریر، تاریخ طبری ، ه.ش ۱۳۵۲ نشر اساطیر ۱۰-طبری
۱۱. ابن کثیر (اسماعیل بن عمر)، سیره ابن کثیر، ج ۱، ص ۳۸۳
۱۲. ولایتی، کریم، ۱۳۸۱، نقش دین در ایجاد و تداوم تمدن، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز شماره ۱۸۳ و ۱۸۴
۱۳. همایی، جلال الدین ، ۱۳۶۳، تاریخ علوم اسلامی ، تهران ، نشر هما ، چاپ اول
۱۴. حسنین هیکل، ایران: روایتی که ناگفته ماند، ترجمه: حمید احمدی (تهران ، الهام، ۱۳۶۳) ، ص ۲۳۶
۱۵. ناس، جان ، ۱۳۷۰، تاریخ ادیان ، ترجمه علی اصغر حکمت ، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی
۱۶. مطهری ، مرتضی ، ۱۳۵۹، خدمات متقابل اسلام و ایران ، صدرا ، قم ، چاپ نهم
۱۷. مهاجرانی ، سید عطاء الله ، ۱۳۷۵ ، تمدن نوین اسلامی ، فصلنامه راهبرد ، شماره ۱۲ ، زمستان
۱۸. حمید مولانا ، گذر از نوگرایی ، ترجمه یونس شکرخواه (تهران ، مرکز تحقیقات رسانه ها ، ۱۳۷۱) ، ص ۸۵
۱۹. لاریجانی ، محمد جواد ، ۱۳۷۰، تمدن نوین بر اساس عقلانیت اسلامی، نشریه مجلس و پژوهش، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
۲۰. نیکی . آر.کدی ، بررسی تطبیقی انقلاب مشروطه و انقلاب اسلام ، ترجمه: حسینعلی نودری ، روزنامه ایران ، ش ۴۶۵ ، تاریخ ۱۳۷۵/۶/۱۸ ، ص ۶
۲۱. احمد نقیب زاده ، تأثیر فرهنگ ملی بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران ، چ ۱ (تهران ، وزارت خارجه ، ۱۳۸۱) ، ص ۲۰۴
۲۲. فاضلی ، نعمت الله ، ۱۳۸۷، مدرنیته و مسجد ، پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی ، ویژه نامه پژوهش های اجتماعی
۲۳. زکریایی ، محمد علی ، ۱۳۷۴، اندیشه موضوعی دکتر علی شریعتی : دفتر چهارم فلسفه و جامعه شناسی سیاسی ، تهران : انتشارات اله